

גרשון אינגבר

ארץ ישראל בין מרכיבי בעלות שונים

א. למי הובטחה הארץ? ולמי ניתנה?

סדר מסעותיו של אברהם לארץ כנען

שלא לפי סדר הכתובים, אברהם מגיע לראשונה לארץ כנען בגיל שבעים וזוכה לכך שהקב"ה כורת עמו את ברית בין הבתרים. הוא חוזר לחרן ומגיע פעם שנייה לכנען בגיל שבעים וחמש, ולכך התכוון הכתוב בתחילת פרשת לך לך (בראשית י"ב, ד) "ואברם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרן... ויבאו ארצה כנען".

כן משמע מרש"י (שמות י"ב, מ): "ושלושים שנה היו משגזרם גזירת צין הצתרים עד שנולד ילחם", והכתוב מעיד (בראשית כ"א, ה): "ואברהם בן מאת שנה בהולד לו את יצחק בנו". מכאן, שאברהם היה בן שבעים שנה בברית בין הבתרים. וכן מפורש ברש"י (סנהדרין צב, ע"ב): "ותניא צ"סדר עולם הצרכים אצונו צעטק שמדבר עמו צין הצתרים צן צעטק שנה". וכן התוסי' (שבת י, ע"ב) מביא את "סדר עולם" זה.

ברית בין הבתרים והבטחת הארץ

מן האמור לעיל, הבטחת הארץ בברית בין הבתרים קדמה לכל ההבטחות האחרות, וניתן להבחין בה בשלושה עניינים מרכזיים:

(בראשית ט"ו, ז): "ויאמר אליו, אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה". הכתוב מתאר כאן מעין "הצהרת כוונות" הבאה להסביר לשם מה הוציאו הקב"ה לאברהם מאור כשדים - כדי לתת לו את הארץ. אולם נתינה זו לאברהם איננה היעד הסופי, כי אם שיורישנה לזרעו. הקב"ה רוצה שהארץ תעבור מאב לבן ומדור לדור.

וכן הבין ה"ספורנו": "לרשתה. כדי שהבנים יירשוה ממך בתורת ירושה שאין לה הפסק".

וכבר הבחין הרמב"ן (שם) בין הבטחה ממש ובין "הצהרת כוונות": "והנה עתה לא גזר שיתננה לו, אבל אמר שהוציאו מאור כשדים על דעת שיתננה לו".

(בראשית ט"ו, טז): "ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמורי עד הנה".

הכתוב מתאר כאן את לוח הזמנים למימוש ההבטחה, רק דור רביעי יזכה לרשת את הארץ, לאחר שיושלם עון האמורי.

(בראשית ט"ו, יח): "ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת. את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמוני...". בנוסף להצהרת הכוונות ביחס לאברהם, כורת עמו ה' ברית לתת לזרעו את הארץ בגבולותיה הייעודיים.

"במה אדע כי אירשנה"

כשהקב"ה מודיע לאברהם שרצונו הוא שהארץ תעבור בירושה מדור לדור, אין הכוונה שזו תעבור בצורה אוטומטית, כי אם כל דור צריך להיות ראוי לרשת את קודמו. נתינת הארץ לאברהם איננה מבטיחה את העברתה לזרעו ללא תנאי, זרעו חייב להיות ראוי לכך. בעקבות דבריו אלה של הקב"ה מבקש אברהם לדעת (בראשית ט"ו, ח): "ה' אלוקים, במה אדע כי אירשנה". הקושי בדברי אברהם גדול, כיוון שעל פניו נראים דבריו כבקשת אות להבטחת הקב"ה, וגדולי רבותינו עמלו בישוב הדברים.

רש"י טוען שאברהם ביקש לדעת "צ'איזה זכות יתקיימו צ"ה". כלומר, אברהם איננו מסתפק בעצם הנתינה לזרעו, אלא מבקש גם לדעת באיזה זכות יזכה זרעו להורשה לדורות הבאים. "לאמר לו הקב"ה בזכות סקרנות", ודברי רש"י אלה תמוהים, וכי זה מה שהקב"ה מצפה ושואף מעם ישראל? קרבנות? הרי כבר התרו הנביאים: "למה לי רוב זבחים יאמר ה'" (ישעיהו א', יא). זאת ועוד, הרי בפועל הקרבנות לא הצילו את עם ישראל מגלות.

הרמב"ן טוען שאברהם מבקש מהקב"ה שנתינת הארץ לזרעו תהיה מוחלטת ובלתי מותנית במעשיהם: "אבל בקש אברהם שידע ידיעה אמיתית שיירשנה ולא יגרום חטאו או חטא זרעו למונעה מהם, או שמא יעשו הכנענים תשובה... והקב"ה כרת עמו ברית שיירשנה על כל פנים".

וגם דבריו נראים לי תמוהים, כיצד יעלה על דעתו של אברהם לבקש בקשה כה לא מסתברת, שזרעו יירש את הארץ ללא תנאי עד שגם אם יחטאו לא תיגרם בגללה ביטול ההבטחה? היתכן שהקב"ה הסכים לכך? והרי כל הכתובים מוכיחים שאין הדבר כן אלא ירושת הארץ תלויה בקיום המצוות. המציאות אף היא תוכיח, שהרי כשהעם חטא הוא נאלץ לעזוב את ארצו ולצאת לגלות, והיכן אייכ הברית?

תשובת ה' לבקשתו של אברהם הינה: (בראשית ט"ו, יג-כא): "יאמר לאברהם ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום וענו אותם ארבע

מאות שנה... ודור רביעי ישוּבו הנה כי לא שלם עון האמורי עד הנה... ביום ההוא כרת ה' ברית את אברם לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת...".

ובעקבות תשובה זו מתעוררים כמה קשיים:

נתינת הארץ בלשון עבר, "לזרעך נתתי", לזרע שעדיין לא בא לעולם, דורש הסבר. ונראה שרשיי הבחין בקושי זה ומיישב: "לזרעך נתתי. אמירתו של הקצ"ח כאילו היא עשויה". כלומר, למרות לשון העבר, אכן בפועל הארץ עדיין לא ניתנה לזרעו של אברהם, אבל יש כאן התחייבות מוחלטת ובלתי חוזרת כלפי אברהם לתת את הארץ לזרעו. וזה סותר לכאורה את ההבנה הקודמת שצריך זכות כדי להתקיים בארץ. "באזכר זכות יתקיימו זה", שואל אברהם את הקב"ה עפ"י רשיי לעיל.

(בראשית ט"ו, יג): "כי גר ייחיה זרעך בארץ לא להם". מפרש רשיי: "משנולד ילחם עד שילאו ישראל ממלכים ארבע מאות שנה". כלומר תקופת הגרות התחילה מהולדת יצחק, ונכללים בה כל האבות, לרבות אברהם.

עפ"י "שפתי חכמים": "ואתה תבוא אל אבותיך בשלום ולא תראה כל אלה, פירוש העבדות והענוי, אבל הגרות גם הוא (אברהם) היה בכלל הגרות כי מיד כשנולד יצחק התחילו התי שנה".

ואם כל האבות נחשבים כגרים, אז "ארץ לא להם" - כוללת את ארץ ישראל שהרי חיו כאן, למדנו מכאן שארץ ישראל לא שייכת לאבות. וזה לכאורה סותר כתוב מפורש האמור בברית בין הבתרים: "אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה".

אברהם חוזר ומבטח מחדש

לאחר שאברהם חוזר מחרן (בפעם השנייה) הקב"ה מבטיחו: (בראשית י"ב, ז): "וירא ה' אל אברם ויאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת". לשם מה נשנית ההבטחה האמורה כבר בברית בין הבתרים? רומז על כך רשיי: (בראשית י"ב, ו): "וכנעני אז צרף. היה הולך וכובש את הארץ מזרעו של שם, שחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לצניו... לפיכך ויאמר אל אברם לזרעך אתן את הארץ הזאת, עתיד אני להחזירה לצניך שהם מזרעו של שם".

ההבטחה חוזרת על עצמה כיוון שאברהם בשובו מחרן נוכח בכיבוש הארץ ע"י הכנעני, והיה מקום שיחשוש להבטחה הקודמת שניתנה בברית בין הבתרים, לפיכך מבטיחו הכתוב מחדש. מ"מ, משמע שאברהם לא יזכה בארץ, משום שהכנעני כבש אותה, כי אם זרעו יזכה בה לאחר שהקב"ה יחזיר להם את השטחים הכבושים ע"י הכנעני. ויש להבין הרי בברית בין הבתרים גם אברהם עצמו הובטח על הארץ.

מריבת רועי לוט עם רועי אברהם

סיפור מריבת רועי לוט עם רועי אברהם מאפשר לנו לבחון את מעמדה של הארץ בנקודת זמן זו. (בראשית י"ג, ז): "ויהי ריב בין רועי מקנה אברם ובין רועי מקנה לוט, והכנעני והפריזי אז יושב בארץ". אומר על כך רש"י: "ויהי ריב. לפי שכוין רועיו של לוט רשעים ומרעים בהמתם בשדות אחרים, ורועי אברהם מוכיחים אותם על הגזל, והם אומרים ניתנה הארץ לאברהם, ולו אין יורש ולוט יורשו ואין זה גזל. והכתוב אומר והכנעני והפריזי אז יושב בארץ - ולא זכה זה אברהם עדיין". הכתוב בא לסתור את טיעונם של רועי לוט שהארץ כבר ניתנה לאברהם. נוכחותם של הכנעני והפריזי בארץ אינה מאפשרת עדיין את מימוש ההבטחה.

אברהם זוכה להבטחה נוספת מיד לאחר שלוט בן אחיו נפרד ממנו. (בראשית י"ג, יד-טו): "וה' אמר אל אברם אחרי הפרד לוט מעמו, שא נא עיניך וראה מן המקום אשר אתה שם צפונה ונגבה וקדמה וימה, כי את כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה ולזרעך עד עולם".

ה"אלשיך" ער לקושי מדוע דווקא לאחר אירוע זה של ההיפרדות מלוט, חוזר הקב"ה על ההבטחתו לאברהם, ומיישב שההבטחה באה בעקבות דברי אברהם (בראשית י"ג, ט-ט) "ויאמר אברם אל לוט... הלא כל הארץ לפניך, הפרד נא מעלי, אם השמאל ואימינה, ואם הימין ואשמאילה". ובא הקב"ה והעמידו לאברהם על טעותו: "שהיה נראה כחולק עמו בארץ, או שיש ללוט שייכות בירושתה, על כן בהפרד לוט מעמו אמר שא נא עיניך וכו'. כלומר לך ולזרעך בלבד ירושת הארץ, אך לוט אין לו בה חלק".

זהו הכתוב הראשון בו ניתנת הבטחה מפורשת על נתינת הארץ לאברהם, מעבר לכוונת הדברים שנאמרו לו בברית בין הבתרים. ויש צורך להבין, הרי עפ"י הכתוב: "והכנעני אז בארץ", כל עוד שהכנעני יושב בארץ לא ניתן לממש את ההבטחה לאברהם, והכנעני שהה בארץ הרבה מעבר לשנות חייו של אברהם, עד הדור הרביעי.

מימוש הבטחת הארץ לאברהם

(בראשית י"ג, יז): "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה". הכתוב מנמק את הצורך בהליכת אברהם לארכה ולרחבה של הארץ - "כי לך אתננה". כלומר, "קום התהלך בארץ... כי - בהליכה זו, לך אתננה". לפי זה ברור מדוע ההבטחה מתייחסת לאברהם ואין זרעו מצורף אליה.

להלן מספר מקורות שמוזחים ומבססים את מימוש הבטחת הארץ לאברהם בנקודת זמן זו:

א. בבא בתרא ק, ע"א

"תניא, הלך בה לארכה ולרחבה קנה מקום הילוכו דברי ר' אליעזר, וחכמים אומרים: אין הילוך מועיל כלום עד שיחזיק. אמר ר' אלעזר מאי טעמא דרבי אליעזר, דכתיב 'קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה'. ורבנן? התם משום חביבותא דאברהם הוא דקאמר ליה הכי כדי שיהא נוח לכיבוש לפני בניו".

הגמרא בקושייתה "ורבנן" התכוונה להקשות, ומה יעשו רבנן עם הפסוק "קום התהלך בארץ", שמשמע ממנו שאברם קנה את הארץ בהליכתו. הגמרא לא דוחה הבנה זו, אלא עונה שאברהם קנה את הארץ בהליכה זו משום חביבותו של אברהם לפני הקב"ה, אבל אין מכאן להוכיח להלכות הקניין בין שאר בני אדם.

ב. סנהדרין קיא, ע"א

וכן מפורש במהרש"א: "אמרתי לאברהם קום התהלך בארץ לארכה וגו'... מהאי קרא התהלך בארץ לארכה וגו' גמרינן מינה בפרק המוכר פירות (ב"ב ק, ע"א) שנקנית הקרקע לאברהם בהילוך באורך ורוחב... ואע"ג דאיש אחר אינו קונה כל הקרקע בהילוך אורך, רק הדרך, משום חשיבותו (חביבותו?) של אברהם קנה כל ארץ ישראל".

בהמשך דבריו לומד המהרש"א שגם יעקב קנה את ארץ ישראל: "וכן ביעקב, הארץ אשר אתה שוכב עליה וגו', שקיפל לו הקב"ה כל ארץ ישראל תחתיו וקנה אותה". (באשר ליצחק, אין הדברים חד משמעיים).

ג. תרגום יונתן בן עוזיאל

יונתן בן עוזיאל מתרגם את הכתוב "קום התהלך בארץ...", כך: "קום טייל בארעא ועבד בה חזקתא לארכא ולפתיא ארום לך אתננה". מהתוספת "ויעבד בה חזקתא" ניתן להבין אחת מהשניים, או שבעצם ההליכה עשה בה מעשה חזקה, או שבנוסף להליכה עשה גם מעשה חזקה. אחת היא לענייננו, אברהם עשה מעשה חזקה בארץ וזכה בכח מעשה זה בבעלות על הארץ.

ד. עבודה זרה נג, ע"ב

הגמרא מקשה: "ואשריהם תשרפון באש" (דברים י"ב, ג) - מדוע נצטוו בניי לשרוף את האילנות, הרי "ירושה היא להם מאבותיהם ואין אדם אוסר דבר שאינו שלו". ומבאר רש"י: "ואשריהם תשרפון באש. אלמלא אילנות נמי אסירי, ומכדי,

הארץ וכל הממוצר לה ירושה לישראל היא מאצותיהם שכרי לאברהם נאמר "כי לך אתננה", וגוים שצאו אחרי כן לא יכלו לאסרן צבשתמוואה". משמע שלמד רש"י על קניין הארץ של אברהם מהכתוב: "קום התהלך בארץ... כי לך אתננה".

ה. סנהדרין קיא, ע"א

"ומאז באתי אל פרעה לדבר בשמך הרע לעם הזה". אמר לו הקב"ה חבל על דאבדין ולא משתכחין, הרי כמה פעמים נגליתי על אברהם יצחק ויעקב בא-ל-ש-די ולא הרהרו על מדותי... אמרתי לאברהם קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה - ביקש מקום לקבור את שרה ולא מצא עד שקנה בדי מאות שקל כסף ולא הרהר על מדותי. אמרתי ליצחק גור בארץ הזאת ואהיה עמך ואברכך, ביקשו עבדיו מים לשתות ולא מצאו עד שעשו מריבה שנאמר ויריבו רועי גרר עם רועי יצחק לאמר לנו המים, ולא הרהר אחרי מדותי. אמרתי ליעקב הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה, ביקש מקום לנטוע אהלו ולא מצא עד שקנה במאה קשיטה ולא הרהר אחרי מדותי".

מתוך דברי השבח על האבות שלא הרהרו על הקב"ה, מסתבר שהגמרא הבינה שהיה מקום לאבות להרהר על הקב"ה ואעפ"כ לא הרהרו, שכן אברהם כבר זכה בארץ עפ"י הכתוב "קום התהלך בארץ", ואעפ"כ כאשר נאלץ לקנות מחדש קרקע, לקבורת שרה, לא הרהר על מדותיו של הקב"ה. ואם אין בכתוב אלא הבטחה בלבד, ועדיין לא ממש הקב"ה את הבטחתו - אין מקום רב להרהר על מדותיו של הקב"ה.

משמע ממקורות אלה שהקב"ה מימש את הבטחתו לאברהם וזכה בארץ בפועל. ויש להבין כיצד מתיישב הדבר עם הכתובים: "והכנעני אז בארץ" (רש"י), "והכנעני והפריזי אז יושב בארץ" (רש"י), "כי לא שלם עון האמורי עד הנה", לאמר אין אברהם יכול לזכות בארץ.

הבטחת הארץ בברית המילה

הבטחה נוספת על הארץ מבטיחו הקב"ה לאברהם בברית המילה: (בראשית י"ז, ח): "ונתתי לך ולזרעך אחריך את ארץ מגורך, את כל ארץ כנען לאחוזת עולם והייתי לכם לאלקים". מעצם ההבטחה משמע שעדיין לא קוימה ההבטחה בפועל, וזה נוגד לכאורה את כל המקורות הטוענים לקיום ההבטחה בהליכתו של אברהם לארכה ולרחבה של הארץ. קושי נוסף הוא בעצם ההבטחה, כיצד מבטיחו הקב"ה הרי עפ"י הכתובים שהזכרנו כבר בסעיף הקודם, אברהם בחייו לא יכול לזכות בארץ.

"גר ותושב אנכי עמכם"

אברהם מנסה לרכוש חלקת קבר עבור שרה, פונה הוא לבני חת ואומר (בראשית כ"ג, ד): "גר ותושב אנכי עמכם תנו לי אחוזת קבר עמכם ואקברה מתי מלפני". כיצד ניתן להיות גר ותושב בו זמנית? מביא רש"י מדרש אגדה: "אם תלנו - כרינו גר, ואם לאו - אהיה תושב ואטלנה מן הדין שאמר לי הקב"ה (בראשית י"ב, ז) "לזרעך אתן את הארץ הזאת". ומדרש זה הינו מוקשה, שהרי הכתוב עליו מתבסס אברהם בטיעונו מהווה הבטחה בלבד ללא מעשה קניין בפועל. ועוד, הבטחה זו הינה לזרעו בלבד ולא לעצמו, וכיצד יטלנה הוא מן הדין? ויתירה על כך, הרי הקב"ה כבר הודיעו "כי לא שלם עון האמורי עד הנה", ובמה יתבע את בני חת?

וכי לאבות ניתנה הארץ? והלא לבניהם ניתנה!

(דברים י"א, כא): "למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם כימי השמים על הארץ". עפ"י פשוטו של מקרא, משמע שהקב"ה נשבע, בלבד, לתת לאבות - אך לא נתן להם בפועל, שאם נתן, היה יכול לכתוב "על האדמה אשר נתן ה' לאבותיכם". וכן משמע מהגמרא (סנהדרין ז, ע"ב): "אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם. "לכם" - לא נאמר, אלא "להם", מכאן לתחיית מתים מן התורה".

ופירש רש"י (על הש"ס): "אלא להם, דמשמע שהצטיה הקב"ה לאבותיו אברהם יצחק ויעקב שיתן להם את ארץ ישראל, וכי להם ניתנה? והלא לבניהם ניתנה! אלא מלמד שעתידין לחיות ועתיד הקב"ה ליתן להם את ארץ ישראל" (לו היה כתוב "לכם" לא הייתה כל בעיה כי הכתוב היה מקבל משמעות שהקב"ה נשבע לאבות לתת לבנים, ושבועה זו ניתנת למימוש). היוצא מן הדברים, שהקב"ה לא נתן בפועל את הארץ לאבות בחייהם. וזה לכאורה סותר את כל המקורות שיש בהם הבטחה לתת לאבות. לא מסתבר שכל ההבטחות החוזרות ונשנות מיועדות להתממש לאבות בתחיית המתים.

"הבטחתי לאבות - ולא קיימתי"

(שמות ו', א): "וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב בא-ל-ש-די ושמי ה' לא נודעתי להם". רש"י: "וארא אל האבות בא-ל-ש-די. הצטחתי הצטחתי וצכולס אמרתי להם אני א-ל-ש-די". "ושמי ה' לא נודעתי להם... לא נכרתי צמדה אמיתית שלי שעליה נקרא שמי ה' נאמן לאמת את דברי, שהרי הצטחתי ולא קיימתי". עפ"י הפסוק הסמוך (פס' ד) פשוט הוא שכוונת רש"י היא על הבטחת

הארץ. שכן אומר הכתוב "וְגַם הַקִּימוֹתַי (רש"י: "הַלְנַחְתִּי וְהַעֲמַדְתִּי", ואין פירושו: קיימתי) את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען", ועפ"י פשוטו של מקרא התחייב הקב"ה ברמת התחייבות של ברית, שאינה חוזרת, לתת לאבות את ארץ כנען.

לאחר שרש"י סוקר את הכתובים בהם נשבע הקב"ה לתת לאבות את הארץ, מסכם: "כִּי הִנֵּה אֲנִי לֹכֵם וְלֹא קִיַּמְתִּי". והדברים קשים שהרי הקב"ה, עפ"י רש"י, מודה שנדר לתת לאבות את הארץ ולא עמד בהתחייבותו. וקשה יותר העובדה שאין ההתחייבות ברת תיקון שהרי האבות הלכו לעולמם.

הטי"ז (בספרו "דברי דוד") רוצה ליישב את הקושי כך, בהבאתם של ישראל לארץ ונתינתה להם, הקב"ה מקיים את שבועתו לאבות: "דהא הבטחתי לאבות לתת להם את ארץ כנען, משמע להם עצמם... ולא נתקיימה הבטחתי להם, וע"כ תתקיים במה שאני נותן לזרעם אחריהם ונחשב כמו להם עצמם, א"כ הכרח הוא להביאם לארץ כדי שיתקיים אמיתות שלי לתת שכרם של האבות". אלא שגם לאחר הסברו של הטי"ז עדיין קשה, לשם מה שבועה כפולה גם לאבות וגם לבנים. פרט לכך, לא מצאנו חבר לשיטתו של הטי"ז.

נשבע לתת לאבות - ולא נתן

(דברים א', ח): "באו ורשו את הארץ אשר נשבע ה' לאבותיכם... לתת להם". משמע שנשבע בלבד אבל לא ממש את הבטחתו, שאלי"כ יכתוב "אשר נתן ה' לאבותיכם". וכן (דברים י"א, ט) "ולמען תאריכו ימים על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם ולזרעם". שוב, משמע שנשבע בלבד ולא נתן להם בפועל, שאלי"כ יכתוב "אשר נתן ה' לאבותיכם".

מקורות המעידים על נתינת הארץ לאבות - בפועל

בברכת יצחק ליעקב, בברחו לחרן מפני עשו אחיו, אומר הכתוב (בראשית כ"ח, ד) "ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגוריך אשר נתן אלוקים לאברהם". עפ"י פשוטו של כתוב, הקב"ה נתן את הארץ לאברהם בפועל. וכן בברכת הקב"ה ליעקב בשובו לארץ מפדן ארם, אומר הכתוב (בראשית ל"ה, יב) "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך נתננה ולזרעך אחריך אתן את הארץ". גם כתוב זה מעיד מפורשות על נתינת הארץ לאברהם וליצחק - בפועל. גם משמע שכשם שנתן לאברהם וליצחק בפועל, כן יתננה ליעקב.

לסיכום:

הכתובים מוכיחים שאכן הקב"ה הבטיח ואף נשבע לתת את הארץ לאבות,

ולא לזרעם בלבד. האם הקב"ה קיים את הבטחתו! סקרנו בפרק זה מספר לא מועט של מקורות שעולה מהם לכאן ולכאן. בפרק הבא נציע הצעת פתרון ליישוב הבעיה.

ב. פתרון הבעיה בעזרת אבחנה בין מרכיבי הבעלות על ארץ ישראל

עקרון ההפרדה בין מרכיבי הבעלות

בחיי היום יום מוכרת וידועה האפשרות החוקית להפריד בין הזכויות הקנויות לבעלי הנכס, לשני מרכיבים: האחד, זכות הבעלות על גוף הנכס, והשני - זכות השימוש בו. בעליו של גוף הנכס אינו בהכרח בעל זכות השימוש בו, וכן להיפך, בעל זכות השימוש בו אינו בהכרח בעליו של גוף הנכס. בעל רכב אינו בהכרח בעל זכות השימוש בו, בהיעדר רשיון נהיגה בתוקף או בהיעדר אישור מבחני רישוי. בעל זכות השימוש ברכב אינו בהכרח בעליו, כאשר הרכב שכור בידו. וכן בתחום ההלכה, הבעלות על פרוסת לחם לא מקנה לבעליה את זכות האכילה ללא ברכה מתאימה. וכן, "המוכר שדה אחוזתו לחברו אינו מוכר לו את גוף הקרקע אלא את תבואותיה בלבד" (קהתי, ערכין פ"ט, מ"א). וכן בנכסי מילוג, הבעל רשאי לקבל את פרותיהם למרות שהאשה בלבד היא הבעלים על גוף הנכסים (ב"ק צ, ע"א).

כדי ליישב את הבעיה שהתוודענו אליה בפרק הקודם, נבצע אבחנה דומה בין מרכיבי הבעלות על הארץ:

* הבעלות על גוף הארץ, או בעלי הזכות על גוף הארץ.
* הבעלות על זכות השימוש בארץ, או בעלי הזכות להשתמש בארץ (כאשר הזכות המרכזית הינה זכות הישיבה בה).

אין מרכיבי הבעלות השונים בנקודת זמן מסוימת חייבים להיות בידי גורם אחד. הבעלות הכוללת, המלאה, יכולה להתחלק בו זמנית בין בעלים שונים, כאשר לאחד הזכות להיות בעלים על גוף הארץ, ולשני הזכות להשתמש בה.

ישנו כוח אחד בעולם שקובע את בעלותם של העמים על נחלתם, ומאפשר את העברת הנחלה מעם זה לעם אחר. כוח זה הינו בורא העולם, שלכן פתחה התורה ב"בראשית ברא אלוקים את השמים ואת הארץ" (בראשית א', א), ללמד: "כל הארץ של הקב"ה היא... צרלנו נתן להם וצרלנו נטלה מהם..." (רש"י, שם). וכן מפורש הוא בכתובים (דברים ל"ב, ח) "בהנחל עליון גוים, בהפרידו בני אדם, יצב גבולות עמים למספר בני ישראל". וכן דברי הקב"ה: "כי לי כל הארץ" (שמות י"ט, ה).

הוכחת הטיעון, מ"עומר שהקריבו ישראל בכניסתם לארץ"

הגמרא (ראש השנה יג, ע"א) מביאה את שאלת חבריו של רב כהנא: "עומר שהקריבו ישראל בכניסתן לארץ מהיכן הקריבו? אם תאמר דעייל ביד נכרי (רש"י): "שנתבשל עד שלא לארץ", "קצירכם" אמר רחמנא ולא קציר נכרי! (פירוש, אם הבשיל בידי נכרי, העומר נחשב לקציר נכרי, ואין זה קצירכם", ואי אפשר להביאו עומר).

מקשה התוסי' (שם): הרי למדנו (עבודה זרה נג, ע"ב) "ירושה היא לכם מאבותיכם" וא"כ הארץ, כולל היבול שלה, שייכים לעם ישראל וניתן להביא עומר גם אם הבשיל בידי נכרי. אלא, עונים התוסי': "מ"מ יש לו במה שזרע", פירוש למרות שהארץ "ירושה היא לכם מאבותיכם" מ"מ מה שהנכרי זרע שייך לו.

דברי תוסי' אלה מהווים הוכחה לטיעון שלנו על מרכיביה השונים של הבעלות על ארץ ישראל. עם ישראל עוד לפני כניסתו לארץ זכה בבעלות על גוף הארץ מכוח ירושת אבות, אך לא זכה עדיין בזכות השימוש בה "כי לא שלם עון האמורי עד הנה". זכות השימוש בארץ, לפני כניסתם של בני ישראל אליה הייתה בידי העמים שישבו בה עד אז כדין, ולכן כל מה שזרעו וצמח להם היה שייך להם למרות שלא היו בעלים על גוף הקרקע.

וכן דברי ה"פרשת דרכים" (דרוש תשיעי, לרב יהודה רוזאניס): "נמצינו למדים מדברי התוספות דגוף הארץ ניתנה לאברהם, וזכו בה ישראל אף קודם שיעקרו ז' עממים ממנה משום דירושה היא להם מאבותיהם, אך אעפ"כ יש לעו"ג במה שזרע, שהשאיר להם ז' זכות שיזרעו עד שיעקרו ממנה ז' עממים".

המהרש"א - האבות זכו בארץ - "בכוח ולא בפועל"

לאחר שהמהרש"א (סנהדרין ז, ע"ב) מביא את הלימודים מהמקורות השונים על תחיית המתים מן התורה, הוא מסביר מדוע לא ניתן ללמוד כן גם ממקורות נוספים. כגון, מהכתוב האמור באברהם "קום התהלך בארץ כי לך אתננה" דהיינו, "לך אתננה" - בתחיית המתים. או, מהכתוב האמור אצל יעקב "הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה", "לך אתננה" - בתחיית המתים. ובעצם למה לא? "משום דהתם באברהם ניתנה לו במתנה בכוח ולא בפועל, דהיינו שיחזיק בה בהילוכו בה לרוחב ולאורך".

פירוש, "לך אתננה" אצל אברהם, מדובר לא בנתינה בפועל אלא בנתינה בכוח, ונתינה זו אכן התקיימה. "וכן ביעקב - לא ניתנה לו בפועל רק בכוח, כדי שתהא נוחה לבניו להיכבש... ומשום הכי קאמרינן לקמן בפירקין שהיה להם

לאבות מקום להרהר על שלא נתקיימה המתנה בהם בפועל. אבל האי קרא והקיימותי את בריתי וגו' נאמר על המתנה שנתקיימה בהם בפועל, ולכן יקשה וכי להם ניתנה בפועל והלא לבניהם ניתנה (בפועל), אלא מלמד שעתידים וכו'... וכן קרא דפרשת עקב "אשר נשבע לאבותיכם לתת להם" שהוא נאמר על קיום השבועה ועל המתנה שתתקיים בהם בפועל, ולא נתקיימה, אלא שעתידין וכו'.

למשמעות הנתנה בכוח לעומת הנתנה בפועל, מסתבר שכוונת המהרש"א היא כפי שהעלינו בהצעת הפתרון, לאמר הנתנה בכוח היא נתנת הבעלות על גוף הארץ, ואילו הנתנה בפועל היא נתנת זכויות השימוש בה. לאבות ניתנה הארץ בכוח ולא בפועל, דהיינו האבות זכו בבעלות על גוף הארץ ללא זכויות השימוש בה. לעומת זאת, הבנים זכו בכניסתם לארץ גם בזכויות השימוש בה, שהיא הנתנה בפועל.

ארץ ישראל - בין "קנין הגוף" ל"קנין פירות"

ה"משך חכמה" מבחין בין הקניינים הבאים באשר לארץ ישראל: (בראשית י"ז, ח): "וונתתי לך ולזרעך אחריו... את כל ארץ כנען לאחוזת עולם. פירוש, דהכנעני היה לו קניין פירות עד דור הרביעי, וה' נתן לאברהם את הארץ לאחוזת עולם, היינו קנין הגוף". לכנעני היה קניין פירות עד דור רביעי, מכאן ואילך קניין הפירות עבר לידי עם ישראל. קנין הגוף היה בידי אברהם וזרעו עד עולם.

וכעין זה, כתב ה"חזון איש" (יו"ד, הלי עבודת כוכבים, סימן ס', ס"ק ז): "ארץ ישראל ניתנה - גוף לאברהם אבינו, ופירות לאחר שיכבשו". סברה פשוטה היא שה"משך חכמה" והחזו"א מבטאים בלשונם הם את הרעיון שהעלינו אנו. (עפ"י גיטין מז, ע"ב: "קנין הגוף" מוגדר כזכות הבעלות על עצם הנכס, ואילו "קנין פירות" מוגדר כזכות הבעלות על היבול או על הרווחים שהנכס מכניס).

הארץ - שייכת לאבות אך לא ברשותם

הרש"י הירש מבחין בין שייכות הארץ לאבות ובין היות הארץ ברשותם: (בראשית י"ג, טו) "ולך אתננה ולזרעך עד עולם. אין הוא מבטיחו שהארץ תהיה ברשותם עד עולם, אך היא תהיה שלהם עד עולם... וכן אתה מוצא שהארץ ניתנה כאן לאברהם אעפ"י שלא היתה ברשותו מעולם". פשוט הוא בעיני שאף הרש"י הירש מבטא בלשונו הוא את הרעיון שהעלינו בדבר המרכיבים השונים של הבעלות על הארץ.

ג. אבני דרך בתהליך שינויי הבעלות על ארץ ישראל

הבעלות על הארץ בידי זרעו של שם

בהיותו בן שבעים מגיע אברהם לארץ כנען לראשונה. הארץ בשלב זה שייכת לזרעו של שם בן נת, כן הורישה נח לבניו (בראשית י"ב, ו- ברש"י). עם בואו נגלה אליו הקב"ה בברית בין הבתרים ומודיעו על מטרת הוצאתו מאור כשדים, (בראשית ט"ו, ז): "ויאמר אליו אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה". בשלב זה אין לאברהם כל זכות קניינית בארץ פרט ל"הצהרת כוונות" זו בדבר זכותו לבעלות על גוף הארץ.

שני מרכיבי הבעלות על הארץ באים לידי ביטוי בברית זו. (בראשית ט"ו, יח): "ביום ההוא כרת ה' ברית את אברם לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת" - ברית זו מבטיחה את נתינת מרכיב הבעלות על גוף הארץ לזרעו עד עולם בתוקף של שבועה. לאמר עם ישראל זוכה במרכיב הבעלות בצורה מוחלטת, בלתי מותנית, ובלתי ניתנת לביטול בשום נסיבות של חטא. גם בתקופת הגלות לא בטלה התחייבות זו.

המרכיב השני בהבטחה זו (בראשית ט"ו, טז): "ודור רביעי ישובו הנה, כי לא שלם עון האמורי עד הנה". בשובם לארץ תתנוסף להם גם זכות השימוש בארץ, ובכך תושלם בעלותם המלאה על הארץ. ההתחייבות שישובו הינה מוחלטת, לכמה זמן ישובו - זה כבר מותנה בזכויות שבדים.

הבעלות המלאה על הארץ עוברת לידי הכנעני

אברהם עוזב את חרן ומגיע לארץ כנען שנית בהיותו בן שבעים וחמש. מיד עם בואו נקלע אברהם לאזור של קרבות, הכנעני כובש את הארץ מבני שם, שאברהם נמנה עליהם. הכנעני זוכה בבעלות המלאה על הארץ, הבעלות על גוף הארץ והבעלות על זכות השימוש בה. מסמיכות הכתובים (בראשית י"ב, ו-ז): "והכנעני אז בארץ" - "וירא ה' אל אברם ויאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת" למד רש"י שהקב"ה חזר לאברהם על הבטחת הארץ לזרעו כדי שלא יחשוש מכיבושו של הכנעני, ושההבטחה בברית בין הבתרים בעינה עומדת: "והכנעני אז בארץ. היה כולך וכונש את ארץ כנען מזרעו של שם... לפיכך, ויאמר אל אברם לזרעך אתן את הארץ הזאת, עתיד אני להחזירה לזניך שם מזרעו של שם".

ההבטחה כאן מיועדת לעם ישראל שיזכו בבעלות על זכות השימוש בארץ

עם סיוס גלות מצרים. בשלב זה אין לאברהם כל חלק בארץ.

הכנעני מטהר את הארץ עבור ישראל

תהליך טיהור הארץ עבור עם ישראל הינו תהליך מוכר וידוע מהמקרה של סיחון מלך האמורי שטיהר את ארץ מואב עבור ישראל. (במדבר כ"א, כד-כו): "זיכהו ישראל (את סיחון מלך האמורי) וירש את ארצו מארנון (שלקח ממואב)... וישב ישראל בכל עמי האמורי בחשבון (שהייתה שייכת למואב) וכל בנותיה. כי חשבון עיר סיחון מלך האמורי היא והוא נלחם במלך מואב הראשון ויקח את כל ארצו עד ארנון (כולל ארנון)". רש"י: "וכו' נלחם. למה כולך לזכות, לפי שנאמר אל תלך את מואב וחשבון משל מואב היתה, כתב לנו שסיחון לקחה מהם, ועל ידו טיהרה לישראל".

הגמרא (חולין ס, ע"ב) מלמדת אותנו על מקרה נוסף. (דברים ב', כג): "והעוים היושבים בחצרים עד עזה, כפתורים היוצאים מכפתור - השמידום וישבו תחתם. מאי נפקא לן מינה? מדאשבעיה אבימלך לאברהם אם תשקור לי ולניני ולנכדי, אמר הקב"ה: ליתו (יבאו) כפתורים, ליפקו (יוציאו) מעוים דהיינו פלישתים, וליתו ישראל ליפקו מכפתורים".

וכן בענינו, הכנעני טיהר את הארץ עבור ישראל. שהרי כאשר יצאו בני נח מהתיבה, חילק נח את הארץ לבני שם. יורשי שם הינם חמשת בניו: עילם, ארפכשד, אשור לוד, וארם. כולם יורשים שווי זכויות בארץ כנען. אברהם הינו מצאצאי ארפכשד, ובכדי שלא יהיה ערעור על זכותו של אברהם לרשת את הארץ מצד יתר בני שם, הקב"ה מזמין את הכנעני לכבוש את הארץ מידי בני שם ובכך יטהר את הארץ עבור ישראל. ואכן סדר הכתובים מתאים היטב למהלך האירועים, לפני ההבטחה לאברהם: "לזרעך אתן את הארץ" מודיעו הכתוב "הכנעני אז בארץ", לאמר, אין לך לחשוש מערעור בני שם על זכותך על הארץ. (למדנו מכאן גם פרק בהשגחה אלוקית, האירועים ההיסטוריים הולכים תמיד בכיוון מימוש ההבטחות וההתחייבויות של בורא עולם, למרות שבעיני בשר ודם הכוון נראה הפוך).

וכן פירש האברבנאל (בראשית י"ב, ז): "...לזה נראה האלוקים לאברהם ואמר לו לזרעך אתן את הארץ הזאת, ר"ל הלא תראה הכנעני כובש הארץ מידי בני שם ומתגבר בה. התחשוב כי כן יהיה תמיד, דע לך כי לא תשאר הארץ ביד אלו כי כולם יצאו ממנה וזרעך יירשנה, וגם זה שהכנעני עושה הוא התחלת ירושת בניך, כי בזולת זה איך תצא הארץ מידי בעליה כל בני שם, ותנתן למשפחה אחת לבדה מהם. אמנם כשיקחה הכנעני מהם בחזקה יהיה משפט אלוקי להוציאה מידי ולתתה לבניך וינערו רשעים ממנה".

וכעין זה אומר המלבי"ם (שם) "ויזרא ה' אל אברהם ויאמר, אל תתפלא מה שהכנעני הולך וכובש, שזה מפני כי יזרעך אתן את הארץ הזאת, שאם הייתה ביד בני שם לא היה מהראוי שזרע אברהם שהוא ג"כ מבני שם יקחנה מידם, אבל בהיותה ביד בני כנען הארור יקחנה מידם כדק"ן".

רועי לוט מסכנים את המשך ישיבתו של אברהם בארץ

(בראשית י"ג, ז, ברש"י) "ויזרי ריב". לפי שהיו רועיו של לוט רשעים ומרעים צמחם בשדות אחריים ורועי אברהם מוכיחים אותם על הגזל, והם אומרים נתנה הארץ לאברהם, ולו אין יורש ולוט יורשו ואין זה גזל. והכתוב אומר "והכנעני והפריזי אז יושב בארץ" - ולא זכר צד אברהם עדיין".

הטיעון של רועי לוט לא מובן כלל, שהרי לא רק שלא ניתנה הארץ לאברהם אלא אף לא זכה עדיין להבטחה מפורשת על כך. ועוד, הרי על הזרע כבר הובטח, ובכך הובטח לו יורש, וא"כ בשם איזו זכות טוענים רועי לוט לירושת הארץ? אלא, שלפעולתם של רועי לוט הייתה עלולה להיות משמעות רבה, מעבר לפעולת גזל גרידא. הטיעון של רועי לוט כאילו "ניתנה הארץ לאברהם" הנמנה על בני שם שארצם נכבשה זה עתה, עלול היה להתפרש כקריאת תיגר על השלטון החדש המתבסס בארץ, ועלול היה להמיט אסון על המשך ישיבתו של אברהם בארץ. ההיפרדות של לוט מאברהם הייתה ע"כ הכרחית כדי למנוע התפתחות מסוכנת זו. יש בכך גם הסבר מדוע טרח הכתוב לדחות את טיעונם של הרועים.

הבטחת הארץ לאברהם ולזרעו

לאחר שלוט נפרד מאברהם, זוכה אברהם להבטחה המפורשת הראשונה, (בראשית י"ג, טו): "כי את כל הארץ אשר אתה רואה לך אתננה ולזרעך עד עולם". ההבטחה מתייחסת לנתינת הבעלות על גוף הארץ לאברהם ולזרעו עד עולם. ההבטחה אינה מתייחסת לזכות השימוש בארץ שהרי לימדנו הכתוב: "והכנעני והפריזי אז יושב בארץ", ולא רק "אז יושב בארץ" אלא גם ממשיך לשבת מעבר לשנות חיי האבות, "כי לא שלם עון האמורי עד הנה".

מרכיב הבעלות על גוף הארץ לידי אברהם

(בראשית י"ג, יז): "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה" - בהליכה זו מבצע אברהם פעולת קניין בארץ, וזוכה במרכיב הבעלות על גוף הארץ, במקביל הכנעני מפסיד מרכיב זה של בעלות. אברהם כאמור אינו יכול לזכות בזכות השימוש בארץ שכן הכנעני עדיין יושב בארץ וזכות השימוש בידו.

ארץ ישראל - "ארץ לא להם"

(בראשית ט"ו, יג-טז): "ויאמר לאברם ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם... ארבע מאות שנה. ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמורי עד הנה". למרות האמור: "גר יהיה זרעך", בגזירה זו נכללים גם האבות ולא רק "זרעך". ובהיות שגם האבות וגם הבנים המשיכו לחיות בארץ כנען, מכאן שגם ארץ כנען, ולא רק מצרים, נכללת בהגדרה של "ארץ לא להם".

וכן הוא ברש"י (שם): "צארץ לא להם". ולא נאמר צארץ מלריס אלא צארץ לא להם, ומשנולד יצחק, ויגר מצרימה וגו', ויגר יצחק בגר, ויעקב גר צארץ חס, לגור צארץ צאנו". משמעות הדברים היא שלמרות היותם בעלים על גוף הארץ, הם נחשבים לגרים בשל היותם נעדרים זכות השימוש בה.

וכן ה"אלשיך", (דברים ל', טז): "כי בעולם הזה לא ניתנה הארץ להם (לאבות), רק לזרעם". באשר למשך תקופת הגרות, רש"י: "כי גר יוכיח זרעך". משנולד יצחק עד שילאו ישראל ממלריס ח' שנה". מברית בין הבתרים עד הולדת יצחק - שלושים שנה, והגזירה לא חלה בתקופה זו. תקופת הגרות מתחילה כעבור שלושים שנה עם הולדת יצחק ונמשכת ארבע מאות שנה עד יציאת מצרים, עד אשר יושלם עון האמורי. משיושלם, דור הבנים יסיים את תקופת גרותו, ישוב לארצו ויזכה בזכות השימוש בה. במקביל לכך יושלו יושבי הארץ הזרים מכל מרכיבי בעלותם על הארץ.

זכות השיבה לארץ - בתום תקופת הגרות

הכתוב הראשון שמבטיח את זכות השיבה של עם ישראל לארצו בתום תקופת הגרות מופיע בברית בין הבתרים, (בראשית ט"ו, טז): "ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמורי עד הנה". ההבטחה חוזרת על עצמה (בראשית י"ב, ז): "וירא ה' אל אברם ויאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת" - נתינה זו היא נתינת זכות השימוש בארץ.

כן משמע מרש"י (שם) "ויאמר לזרעך אתן את הארץ הזאת" - עתיד אני להחזירה לזניך שחס מזרעו של שם". לאחר שנכרתה הברית עם אברהם לתת לזרעו את זכות הבעלות על גוף הארץ, מחדש כאן הכתוב את נתינת זכות השימוש בארץ לאחר תום תקופת הגרות. ההבטחה "ודור רביעי ישובו הנה" כוללת התחייבות מוחלטת להביא את עם ישראל לארצו, להעבירו את הירדן, ולהושיבו על אדמתו. מכאן ואילך ישיבת העם בארצו תלויה בזכויות שיהיו בידו. במידה ויהיה ראוי לכך - ישב על אדמתו, לא יהיה ראוי לכך - יגלה ממנה. גם בשהותו של עם ישראל בגלות, שמורה להם זכות השיבה מחדש במידה ויהיו ראויים לכך, שהרי מרכיב הבעלות על גוף הארץ - בידם.

נמצינו למדים, זכות השיבה המוחלטת הייתה פעם אחת בהיסטוריה, בתום גזירת ברית בין הבתרים. מכאן ואילך, זכות השיבה בארץ וזכות השיבה אליה במידה ויגלו ממנה, מותנות בזכויות שיהיו בידם.

זכות השיבה נדחית בעקבות חטא המרגלים

בברית בין הבתרים מוזכרים כמה תאריכי יעד:

1. תום תקופת הגרות של ארבע מאות שנה.
 2. "דור רביעי ישובו הנה".
 3. השלמת עונן האמורי.
- ויש לברר, איזה גורם מעכב את עם ישראל מלשוב לארצו, תקופת ארבע מאות שנה? דור רביעי? עונן האמורי? חטא המרגלים? תקופת ארבע מאות שנה ודור רביעי הינם תאריכים קבועים, כיצד הם משתלבים עם חטא המרגלים ועונן האמורי שהינם תאריכים התלויים בבחירה החופשית של בני האדם?

לשיטת "אור החיים" (בראשית ט"ו, טז), תקופת הגרות תמה בתאריך קבוע במלאת ארבע מאות שנה מאז התחילה. נקודת זמן זו חלה בעת יציאת עם ישראל ממצרים. דור יוצאי מצרים מבן כ"י שנים ומעלה נחשב כדור שלישי (ביחס לתחילת השעבוד במצרים) ואילו דור יוצאי מצרים מבן כ"י שנים ומטה נחשבים כדור רביעי. **לולא חטא המרגלים, הדור השלישי היה זוכה להכנס לארץ בסמוך ליציאתו ממצרים, מיד אחרי מתן תורה, למרות שעדיין לא הושלם עונן האמורי.** האמורי היה מתפנה מהארץ תמורת שטחים אחרים. בעקבות חטא המרגלים היה צריך להמתין עד אשר יושלם עון האמורי, ואז דור רביעי יהיה ראוי לזכות הכניסה לארץ.

חטא המרגלים לא פגם בבעלות על גוף הארץ

(במדבר י"ד, כג): "אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבותם, וכל מנאצי לא יראוה". וכן, (במדבר ל"ב, יא): "אם יראו האנשים העולים ממצרים מבן עשרים שנה ומעלה את האדמה אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב". עם ישראל בצאתם ממצרים היו אמורים לזכות במימוש זכות השיבה לארץ ובמימוש זכות השיבה בה. עונשם היה שאפילו לא יראו את הארץ ובוודאי שלא יתיישבו בה. הם לא נענשו בסילוקם מהבעלות על גוף הארץ כיוון שזו ניתנה להם בשבועה, כאמור (בראשית ט"ו, יח): "ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת".

הבעלות המלאה על הארץ - לידי דור רביעי באיזו זכות שב הדור הרביעי לארצו?

(דברים ט', ד-ה): "אל תאמר בלבבך... בצדקתי הביאני ה' לרשת את הארץ הזאת... לא בצדקתך וביושר לברך אתה בא לרשת את ארצם, כי ברשעת הגוים האלה ה' אלוקיך מורישם מפניך ולמען הקים את הדבר אשר נשבע ה' לאבותיך לאברהם ליצחק וליעקב".

גם דור רביעי אינו זוכה בכניסה לארץ בשל היותו ראוי לכך, אלא שחברו יחדיו זכות אבות ולהבדיל רשעת הגוים, והעובדה שלא הרשיעו כדור חטא המרגלים, כדי ליצור את האיזון המתאים המאפשר מבחינת כללי שכר ועונש את כניסתם לארץ. השבועה לאבות שעם ישראל ישוב לארצו הייתה מוחלטת, לוח הזמנים למימושה היה מותנה בזכויות העם השב לארצו לעומת היעדר זכויות העם העומד להיות מגורש ממנה.

וכן הרמב"ן (שם): "רק ברשעת הגוים אבדו הם, ובעבור שבועת אבותיך ירשת את הארץ, כי אין החטא שלך יכול לבטל המתנה שנתן לאבותיך כי בשבועה נתנה להם".

וכן ב"אור החיים" (שם): "ברית אבות לא היתה מועלת לרשת את הארץ אם היו רשעים ודור המדבר יוכית...". ומאידך, "לא היה בזכותם שיעור אשר יזכו בשבילו לרשת את הארץ אם לא היתה ברית אבות... אלא הועיל כשרון מעשיהם לכל ימנע הטוב מהם".

בין זכות השיבה לארץ לזכות הישיבה בה

(שמות י"ג, יא): "והיה כי יביאך ה' אל ארץ הכנעני כאשר נשבע לך ולאבותיך" - מכאן שהבאתם של ישראל לארץ כנען נכללת במסגרת השבועה של הקב"ה להם ולאבות. וכן למדנו מהכתוב (דברים י"א, ח-ט): "ושמרתם את כל המצוה אשר אנכי מצוך היום... ולמען תאריכו ימים על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם ולזרעם". הקב"ה נשבע לתת לאבות ולזרעם את מרכיב הבעלות על גוף הארץ וכן נשבע להביא את הבנים ולהושיבם בארצם. הקב"ה לא נשבע שיאריכו ימים על האדמה, הבטחה זו מותנית בשמירת המצוות.

וכן משמע מה"מכילתא" (שמות, שם), "כאשר נשבע לך ולאבותיך. והיכן נשבע לך? (שמות ו', ח) 'והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי לתת אותה לאברהם ליצחק וליעקב ונתתי אותה לכם מורשה'. והיכן נשבע לאבותיך? באברהם כתיב (בראשית ט"ו, יח) 'ביום ההוא כרת ה' את אברהם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת'. ביצחק כתיב (בראשית כ"ו, ג) 'גור בארץ הזאת כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה אשר נשבעתי

לאברהם... ונתתי לזרעך את כל הארצות האלה. ביעקב כתיב (בראשית כ"ח, יג) "הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך".

לשם מה השבועה החוזרת לכל אחד מן האבות? עונה על כך רש"י (דברים א', ח): "אשר נשבע ה' לאבותיכם לאברהם ליצחק וליעקב. למה הזכיר שוב לאברהם ליצחק וליעקב? ללא אברהם כדאי לעצמו, יצחק כדאי לעצמו, יעקב כדאי לעצמו". וכן הוא ברמב"ן (בראשית כ"ו, ג): "...ורצה הקב"ה להשבע לכל אחד מן האבות להודיע שראוי כל אחד לזכות עמו ברית". אמנם הקב"ה נשבע בנפרד גם לעם ישראל, אבל עצם השבועה להם הינה בזכות האבות שהרי ההתחייבות בברית בין הבתרים ניתנה עוד לפני היות זרע לאברהם.

הריבוי המופלג של הכתובים בדבר שבועת הקב"ה לאבות מאובחן ע"י "בעל הטורים" (דברים ל"ד, ד): "ויאמר ה' אליו (אל משה) זאת הארץ אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב לאמר לזרעך אתננה הראיתך בעיניך ושמה לא תעבורי - הראיתך. מלא י, כי יי פסוקים בתורה שכתוב בהם אשר נשבע להם להביאם לארץ".

ויתכן שריבוי הכתובים בא להתרות בעם ישראל שהשבועה לאבות מחייבת להביאם לארץ ותו לא, להמשך הישיבה בארץ צריך להיות ראוי לכך.

וכבר הבחין "אור החיים" בין זכות השיבה כזכות מוחלטת ובין המשך הישיבה כזכות המותנית בקיום המצוות. (דברים ז', יב): "והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה ושמרתם ועשיתם אותם, ושמר ה' אלוקיך לך את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבותיך". וקשה כיצד משתלבת בכתוב ההתנייה של קיום המצוות עם שמירת הברית המתחייבת ללא תנאי? עונה על כך "אור החיים": "ואולי, כי כניסתם לארץ היתה בשביל שבועת האבות, ותנאי הוא הדבר, אם ישמרו ויעשו - ישמור המתנה לעולמי עולמים והוא אומרו כאן "ושמרו ה'", ואם לא ישמרו - תהיה קיום השבועה בזמן מועט שנכנסו לארץ וישלחם לנפשם.

העברת זכויות השימוש בארץ לידי ישראל - העברה על תנאי

עם ישראל בעוברו את הירדן מגרש את העמים היושבים בארץ ומתיישב תחתיהם. בתהליך זה עוברות זכויות השימוש שבידי הכנענים לידי עם ישראל, ואילו הכנענים מנושלים מכל זכויותיהם בארץ. מעתה, בידי עם ישראל הבעלות המלאה על הארץ ובלבד שיהיו ראויים לכך. רבו הכתובים המוכיחים את התנייה הזכות לשיבת עם ישראל בארצו בזכויות שבידו. כאן נציע את הסברו של "אור החיים" על הכתובים (שמות ו', ו-ח):

"לכן, אמור לבני ישראל אני ה', והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים, והצלתי

אתכם מעבודתם, וגאלתי אתכם בזרוע נטויה ובשפטים גדולים. ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלקים וידעתם כי אני ה' אלוקיכם המוציא אתכם מתחת סבלות מצרים. והבאתי אתכם אל הארץ אשר נשאתי את ידי לתת אותה לאברהם ליצחק וליעקב, ונתתי אותה לכם מורשה אני ה'."

"אור החיים" ער לקושי שבהתחייבות הקבי"ה לדור יוצאי מצרים להביאם אל הארץ, בשעה שלמעשה כל הדור הזה מת במדבר, מה עוד שהתחייבות היתה בגדר של שבועה ("לכן" - נוסח של שבועה). ומיישב כך: "ונראה כי מקור החכמה נתחכם על קושיה זו, וקודם אומרו 'והבאתי אתכם אל הארץ' אמר 'וידעתם כי אני ה' אלוקיכם המוציא' וגו', פירוש, תנאי הוא הדבר, ובתנאי זה והבאתי וגו', וזולת זה אם תנאצו את ה' אין כאן הבטחה זו, אשר ע"כ כתב פרט זה של ידיעת ה' וגו' באמצע הבטחת הטובות, ולא אחר ולא הקדים, לומר עד כאן הוא בשבועה בלא תנאי, אבל פרט זה של הבאתם לארץ תנאי הוא הדבר, וידעתם וגו' אז והבאתי".

כלומר, הוצאת עם ישראל ממצרים הינה בתוקף של שבועה ללא תנאי כלל, ההבטחה להביא את עם ישראל לארצו הינה מוחלטת, ובלבד שהדור שיזכה לממש התחייבות זו לא ייכלל בקטגוריה של "יוכל מנאצי לא יראה", דהיינו תנאי מינימלי. להמשך הישיבה בארץ, תנאי מינימלי זה אינו מספיק, לשם כך הם חייבים להיות בעלי זכויות הנרכשות כתוצאה משמירת חוקי התורה ומשפטיה.

גלות עם ישראל מארצו בגין אי עמידה בתנאי ההסכם ולמשמעותה של הבעלות החלקית על הארץ בתקופת הגלות

בהגליית עם ישראל מארצו נשללת ממנו בכך זכותו לשבת על אדמתו. אין בכך שלילת מרכיב הבעלות על גוף הארץ, מרכיב קנייני זה אינו פוקע לעולם. המשמעות המעשית של הבעלות החלקית היא שכאשר העם יתקן את דרכיו הוא יחזור מחדש להיות ראוי לשבת על אדמתו, ויהיה זכאי לסלק את העמים הזרים שבאו בינתיים בנחלתו. בזכות בעלותו על גוף הארץ, עם ישראל ביחס לישיבתו בארץ ישראל הינו תמיד "רלבנטי". כפי שמבטיח הכתוב (דברים ל', ב-ה): "ושבת עד ה' אלוקיך... ושב ה' אלוקיך... וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלוקיך שמה... והביאך ה' אלוקיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך (דור נכנסי הארץ בתקופת יהושע) - וירישתה".

וכן רבינו בחיי (בראשית י"ז, ח): "ונתתי לך ולזרעך... לאחוזת עולם! ביאר שתהיה הארץ לישראל אחוזת עולם שלא יירשוה ושלא יושיבוה רק הם, ואם אולי יגלו ממנה, ישובו אליה כי אחוזת עולם היא להם, לא לעו"ג. וזה סימן גדול לישראל שמיום שגלו ממנה לא נתיישרה שם אומה כלל, אבל היא חרבה ושממה

עד שישונו אפרוחיה לתוכה".
וכן דבריו על הכתוב (דברים י"א, כא): "לתת להם כימי השמים על הארץ".
לימדך הכתוב כי ארץ ישראל נתונה לישראל לעולם, כימי השמים על הארץ -
שהם לעולם, ואם יגלו ממנה עתידין לחזור לתוכה, שאין אומה ולשון מושיבין
אותה ומחזיקין בה, כי אם ישראל".

וכן מצינו ברש"י הירש, (ויקרא כ"ו, מג): "והארץ תעזב מהם". כשיהיה העם
בשל לייעודו תוחזר גם הארץ לייעודה, שהרי זה ייעודה של הארץ: להיות אדמת
קיום התורה לעם ה'. אך עד שלא יהיה העם ראוי לכך תמתין לו הארץ בשממה.
היא לא תתמסר לעם אחר ואדמתה לא תסייע להתפתחות זרים".

ד. עיון במאפיינים של מרכיבי הבעלות על הארץ

הבטחה עם שבועה, ובלעדיה

בבעלות על גוף הארץ, זכו גם האבות וגם הבנים בצורה מוחלטת וללא
התנייה כלשהיא. האבות היו ראויים לזכות זו ללא תלות במצבו הרוחני של
האמורי ומבלי שהושלם עוונו. הבנים זכו בה ללא תלות במצבם הרוחני שלהם
עצמם, כי אם בזכות האבות. גם חטא המרגלים שמנע את כניסתם לארץ, לא
הפקיע מהם זכות זו. בזכות השימוש בארץ, האבות לא זכו כלל, בהיות זכות זו
מותנית בהשלמת עון האמורי, ואילו הבנים יזכו בה לאחר השלמת עון האמורי
ובתנאי שיהיו ראויים לכך.

כל הבטחה של הקב"ה המלווה בשבועה באה להביע התחייבות מוחלטת
שאינה ניתנת לביטול. שאל"כ, הרי אומר הנביא שמואל (שמואל א', ט"ו, כט):
"וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם, כי לא אדם הוא להנחם", וא"כ לשם מה
שבועה? אלא כאמור, הבטחה ללא שבועה מותנית היא בקיום תנאים מסוימים,
צרוף שבועה להבטחה הופך את ההבטחה למוחלטת שאין תנאים יכולים לחול
עליה.

וכן הרמב"ן (בראשית כ"ו, ג): "והקימותי את השבועה אשר נשבעתי
לאברהם אביך. והשבועה איננה על תנאי". וכן האבן עזרא (בראשית ט"ו, ז):
"כי טעם שבועת ה' שיהיה הדבר ללא תנאי, כי כל הנבואות הן על תנאי".
היוצא מדברינו, הבטחת הארץ המלווה בשבועה מביעה את הבטחת
הבעלות על גוף הארץ, שהינה הבטחה מוחלטת. שבועה לא תלווה להבטחה
על זכות השימוש בארץ, שהרי מותנית היא.

הבטחה בלשון עבר לעומת הבטחה בלשון הווה

נתינת הבעלות על גוף הארץ בהיותה מוחלטת, היא מתאפיינת כפעולה חד פעמית, פעולה שהסתיימה, פעולה שהושלמה, ולפיכך תופיע בד"כ בלשון עבר. לעומת זאת נתינת זכות השימוש בארץ, בהיותה מותנית, היא לא יכולה להיות פעולה שהסתיימה כי אם פעולה נמשכת. ובהתאם לכך, גם הבעלות על זכות השימוש בארץ איננה פעולה מסתיימת כי אם פעולה נמשכת. כל עוד העם ראוי לזכות זו - הנתינה בתוקף ובעלותו בתוקף, במידה והפסיק להיות ראוי לכך - פקעה תוקפה של הנתינה ופקעה תוקפה של הבעלות. כדי להיות בעלי זכות השימוש בארץ - עם ישראל צריך להיבחן כל יום מחדש, ולהוכיח כל יום מחדש את זכותו לשבת על אדמתו. לפיכך תתאפיין נתינה זו בהופעה בלשון הווה מתמשך, ולא בלשון עבר.

זיהוי מרכיבי הבעלות בעזרת המאפיינים

בעזרת המאפיינים הנ"ל נוכל לזהות בכתובים הבאים את מרכיבי הבעלות על הארץ:

בעלות על גוף הארץ

בברכת יצחק ליעקב, בברחו מפני עשו אחיו לחרון, (בראשית כ"ח, ד): "ותן לך את ברכת אברהם לרשתך את ארץ מגוריך אשר נתן אלוקים לאברהם". "אשר נתן אלוקים לאברהם" - זוהי נתינת זכות הבעלות על גוף הארץ, וכדין מופיעה נתינה זו בלשון עבר לציין פעולה שהושלמה.

זכות השימוש בארץ

(דברים ד', מ): "ושמרת את חוקיו ואת מצוותיו אשר אנכי מצוך היום אשר ייטב לך ולבניך אחריו, ולמען תאריך ימים על האדמה אשר ה' אלוקיך נותן לך כל הימים". נתינה זו עוסקת בזכות השימוש בארץ (זכות הישיבה על אדמתה) ובאים לידי ביטוי בפסוק זה כל המאפיינים שפגשנו לעיל:

א. הנתינה המותנית - אריכות ימים על האדמה תמורת שמירת החוקים והמצוות.

ב. הנתינה המתמשכת לאורך זמן - "אשר ה' אלוקיך נותן לך כל הימים".
ג. אין הנתינה מלווה בשבועה, כי אם הבטחה גרידא.

בברכת הקב"ה ליעקב בשובו לארץ מפדן ארם

(בראשית ל"ה, יב): "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה, ולזרעך אחריו אתן את הארץ". וצריך להבין למה הפרידה התורה בין הנתינה

ליעקב ובין הנתינה לזרעו, ניתן היה לאחד את הנתינות כך: "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק, לך ולזרעך אתננה". אולם עפ"י הבנתנו שיש להפריד בין מרכיבי הבעלות, הקושי ניתן לפתרון. נתינה הארץ לאברהם וליצחק מצוינת בלשון עבר, כדין פעולה שהסתיימה, והיא מסמלת את זכות הבעלות על גוף הארץ, והכתוב מבטיח אף ליעקב זכות זו. וכדין הפריד הכתוב בין הנתינה ליעקב ובין הנתינה לזרעו, כיוון שהנתינה לזרעו כוללת גם את נתינת זכות השימוש בארץ, זכות שאינה קיימת לאבות.

ונראה, שאף "אור החיים" התכוון לרעיון זה: "אתן את הארץ. צריך לדעת למה הוצרך לחזור לומר "אתן את הארץ" ולא הספיק במה שקדם לומר "לך אתננה ולזרעך". ואולי שנתכוין לומר כי לא ליעקב נתן את הארץ שיאחז בה (פירוש, לא נתן ליעקב את זכות השימוש בארץ) ואילו אמר "לך אתננה ולזרעך", תהיה הכוונה שיתננה לו להנחיל לזרעו, לזה דקדק ב' נתינות, אחד לו ואחד לזרעו".

וכעין זה ניתן להבין מהרמב"ן (שם): "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה. כאשר נתתיה להם כן אתננה לך, ירמוז זה לשבועה כי להם נתנה בשבועה שלא יגרום החטא (פירוש, נתינה מוחלטת מבלי להתחשב בחטא)... וזה שאומר בכל מקום אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב". החלק הראשון של הכתוב "ואת הארץ אשר נתתי לאברהם וליצחק לך אתננה" - הינה הבטחה המלווה בשבועה. זו הבטחה למתן זכות הבעלות על גוף הארץ שהיא זכות מוחלטת ובלתי מותנית. החלק השני "ולזרעך אתן את הארץ" - זו הבטחה ללא שבועה והיא מתאימה להבטחת זכות השימוש בארץ שהיא זכות מותנית. לפיכך הפריד הכתוב בין הנתינות.

ועפ"י שיטה זו נוכל להבין את הכתוב (בראשית כ"ח, יג) העוסק בחלום יעקב: "הארץ אשר אתה שוכב עליה לך אתננה ולזרעך". הקב"ה מבטיחו את נתינת הארץ לו ולזרעו, והפועל "נתן" משותף ליעקב ולזרעו, ע"כ צריך לומר שהמדובר בנתינה משותפת שהיא נתינת זכות הבעלות על גוף הארץ. ובצורה דומה נוכל להבין את הכתוב (בראשית כ"ו, ג-ד): "גור בארץ הזאת... כי לך ולזרעך אתן את כל הארצות האל והקימותי את השבועה אשר נשבעתי לאברהם אביך. והרביתי את זרעך ככוכבי השמים ונתתי לזרעך את כל הארצות האל". יש בכתובים אלה חזרה על אותה הבטחה של נתינת "כל הארצות האל", פעם אחת "לך ולזרעך", ופעם אחת "לזרעך" בלבד.

לשם מה? ברם עפ"י הבנתנו הדברים מיושבים. ההבטחה הראשונה באה להבטיח את זכות הבעלות על גוף הארץ, שהיא משותפת לאבות ולבנים, ולכן מציין הכתוב "לך ולזרעך", וכן מציין הכתוב שיש בהבטחה זו משום קיום

השבועה לאברהם. ואילו בהבטחה השנייה יש משום הבטחת זכות השימוש בארץ והיא מתאימה ל"זרעך" בלבד. וכדין אינה מצורפת שבועה להבטחה זו.

אברהם קונה קבר לשרה למרות שהוא בעלים על הקרקע

בעזרת הצעת הפתרון שלנו ניתן להבין גם את הגמרא (סנהדרין קיא, ע"א): "אמר לו הקב"ה (למשה) חבל על דאבדין ולא משתכחין הרי כמה פעמים נגליתי על אברהם יצחק ויעקב בא-ל-ש-די ולא הרהרו על מצותי. אמרתי לאברהם 'קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה', ביקש מקום לקבור את שרה ולא מצא עד שקנה בד' מאות שקל כסף ולא הרהר על מצותי". מה מקום היה לו להרהר? וכך צריך להבין את הדברים, הקב"ה באומרו לאברהם: "קום התהלך בארץ...", הקנה לו בהליכה זו את הבעלות על גוף הארץ. כשביקש אברהם מקום לקבור את שרה, היה לו מקום להרהר מדוע לא זיכהו הקב"ה גם בזכות השימוש בארץ, כי אז לא היה נאלץ לקנות את השדה שהוא בעליה בתמורה לדי מאות שקל כסף.

הארץ כבר ניתנה לישראל בטרם התיישבו בה?

(במדבר כ', יב): "זלכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי להם". וקשה, אם כבר "נתתי להם" אז אין צורך להביאם שמה, ואם צריך להביאם שמה אז לא יתכן שכבר "נתתי". ונראה שתרגום יונתן בן עוזיאל הבחין בקושי, ולכן תרגם בלשון עתיד "לארעא די אתן להון". (לעומת זאת אונקלוס תרגם כלשון הכתוב בלשון עבר "לארעא די יהבית להון"). ולפי הבנתנו שיש להבחין בין מרכיבי הבעלות השונים, הכתוב מיושב היטב. זכות הבעלות על גוף הארץ כבר ניתנה בידי עם ישראל ואין זה סותר את העובדה שעדיין לא באו לארץ, שכן ישיבתם בארץ תלויה במידה ויש להם זכות על השימוש בה, ועדיין לא זכו בה.

משה מוכיח את בני גד ובני ראובן

(במדבר ל"ב, ז): "ולמה תניאון את לב בני ישראל מעבור אל הארץ אשר נתן להם ה'". ובהמשך, (במדבר ל"ב, ח-ט): "כה עשו אבותיכם בשלחי אותם מקדש ברנע לראות את הארץ... ויניאו את לב בני ישראל לבלתי בא אל הארץ אשר נתן להם ה'". כיצד יתכן שהארץ כבר ניתנה להם מבלי שעברו אליה או מבלי שבאו אליה? אבל לפי הבנתנו שיש להפריד בין מרכיבי הבעלות על הארץ אין מקום לקושי זה. אכן הקב"ה כבר נתן להם את הבעלות על גוף הארץ, עוד לפני כניסתם לארץ, ועם כניסתם לארץ יזכו גם בזכות השימוש בה. הטיעון נגד בני גד ובני ראובן, וכן נגד המרגלים הינו על מניעת זכות השימוש מעם ישראל.

הארץ כבר ניתנה לישראל, ועדיין הגוים יושבים בה?

(במדבר ל"ג, נג): "והורשתם את כל יושבי הארץ... והורשתם את הארץ וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה". נתינת הארץ בלשון עבר מציינת פעולה שכבר הסתיימה, וכיצד יתכן שעדיין צריך להוריש את הארץ מן הגוים שחיים בה. הייתכן שנתנית הארץ לישראל הסתיימה לפני שהתיישבו בה? ובצורה דומה (דברים ט"ו, כג): "ובשלוח ה' אתכם מקדש ברנע לאמר עלו ורשו את הארץ אשר נתתי לכם" - אחרי שהארץ כבר ניתנה לישראל עדיין צריך לעלות ולרשת אותה?

עפ"י הצעתנו שיש להפריד בין מרכיבי הבעלות על הארץ אין קושי בדברים, כיוון שהנתינה בלשון עבר מדברת על נתינת הבעלות על גוף הארץ בלבד. כדי לממש את זכות השימוש בארץ יש צורך להוריש את הגוים היושבים בארץ ורק לאחר מכן ניתן ליזכות בישיבה על אדמתה.